

تاریخ سیاست خارجی ایران

روح الله رمضانی

تاریخ سیاست خارجی ایران

از صفویه تا پایان پهلوی اول / ۸۷۹ تا ۱۳۲۰ شمسی

ترجمه روح الله اسلامی / زینب پزشکیان

سرشناسه: رضانی، روح‌الله، ۱۳۰۶ - Ramazani, Rouhollah K. ● عنوان و نام پدیدآور: تاریخ سیاست خارجی ایران از صفویه تا پایان پهلوی اول، ۸۷۹ تا ۱۳۲۰ شمسی. / روح‌الله رضانی؛ ترجمه روح‌الله اسلامی، زینب پزشکیان. ● مشخصات نشر: تهران، نشر نی، ۱۳۹۹ ● نوبت چاپ: چاپ دوم، ۱۴۰۰ ● مشخصات ظاهری: ۳۷۳ ص. ● شابک: 978-622-06-0293-4 ● وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا ● یادداشت: عنوان اصلی: The Foreign Policy of Iran; A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941, [1966]. ● یادداشت: کتابنامه: ۳۷۳، ۳۶۵؛ همچنین به صورت زیرنویس. ● موضوع: ایران - روابط خارجی Iran - Foreign relations ● شناسه افزوده: اسلامی، روح‌الله، ۱۳۶۴ - ، مترجم. Esлами, Rohollah؛ پزشکیان، زینب، ۱۳۶۵ - ، مترجم. ● رده‌بندی کنگره: DSR ۱۳۷ ● رده‌بندی دیویی: ۳۲۷/۵۵ ● شماره کتابشناسی ملی: ۶۱۸۶۹۲۴

نشرنی

تاریخ سیاست خارجی ایران

از صفویه تا پایان پهلوی اول

۸۷۹ تا ۱۳۲۰ شمسی

روح‌الله رضانی

مترجمان: روح‌الله اسلامی ● زینب پزشکیان

ویراستار: الهه عین‌بخش

صفحه‌آرا: نگار خلیلی

چاپ دوم: تهران، ۱۴۰۰، ۷۷۰ نسخه

لیتوگرافی: باختر ● چاپ: غزال ● صحافی: غزال

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۰۶-۰۲۹۳-۴

نشانی: تهران، خیابان دکتر فاطمی، خیابان رهی معیری، تقاطع خیابان فکوری، شماره ۲۰

کد پستی: ۱۴۱۳۷۱۷۳۷۱، تلفن دفتر نشر: ۰۸۸۰۲۱۲۱۴، تلفن واحد فروش: ۰۸۸۰۰۴۶۵۸-۹، نامبر: ۸۹۷۸۲۴۶۴

www.nashreney.com ● email: info@nashreney.com ● nashreney

© تمامی حقوق این اثر برای نشرنی محفوظ است. هرگونه استفاده تجاری از این اثر یا تکثیر آن کلاً و جزئاً، به هر صورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است.

فهرست مطالب

۹.....	درباره نویسنده.....
۱۳.....	پیش گفتار.....
۱۷.....	درآمد.....
۲۱.....	مقدمه.....
۲۱.....	رویکرد نظری.....

فصل اول. تعامل میان وضعیت داخلی، محیط بیرونی و سیاست خارجی

۳۱.....	۸۷۹-۱۱۸۰ش./ ۱۵۰۰-۱۸۰۱م.....
۳۱.....	ظهور دولت.....
۳۴.....	درگیری با عثمانی.....
۳۸.....	بقای دولت.....
۴۲.....	استقلال از عثمانی و روسیه.....
۴۵.....	زوال دولت.....
۵۲.....	میراث قرون نخستین.....

فصل دوم. اوضاع داخلی و خارجی، اتحادها و جنگ‌ها

۵۵.....	۱۱۸۰-۱۲۳۶ش./ ۱۸۰۱-۱۸۵۷م.....
۵۵.....	موقعیت داخلی.....
۵۸.....	موقعیت خارجی.....
۶۰.....	نخستین اتحاد با بریتانیا.....
۶۲.....	اتحاد با فرانسه.....

۶ تاریخ سیاست خارجی ایران

۶۴	چند اتحاد دیگر با بریتانیا.....
۶۶	بازپس گیری سرزمین های جدانشده از ایران.....
۶۷	نخستین جنگ با روسیه.....
۶۹	دومین جنگ با روسیه.....
۷۱	جنگ با بریتانیا بر سر هرات.....
۷۳	نبود واقع گرایی.....

فصل سوم. مسائل مرزی

۷۵	۱۲۰۰-۱۲۸۴ش. / ۱۸۲۱-۱۹۰۵م.....
۷۸	مشکلات مرزی با عثمانی.....
۸۲	مرزهای مشترک با روسیه.....
۸۳	مشاجرات مرزی ایران و افغانستان.....
۸۷	مرزهای جدید: افسانه و واقعیت.....

فصل چهارم. سیاست خارجی اقتصادی

۸۹	۱۲۴۲-۱۲۸۳ش. / ۱۸۶۳-۱۹۰۴م.....
۹۲	امتیازات خارجی.....
۹۹	وام های خارجی.....
۱۰۱	تجارت خارجی.....
۱۰۴	تعامل سه جانبه.....

فصل پنجم. انقلاب مشروطه، مداخله خارجی و سیاست خارجی

۱۰۷	۱۲۸۴-۱۲۹۲ش. / ۱۹۰۵-۱۹۱۳م.....
۱۰۸	شرایط داخلی: جنبش مشروطه.....
۱۰۹	شورش ملی گرا.....
۱۱۵	تحولات خارجی: آشتی انگلستان و روسیه.....
۱۱۶	تقسیم کشور به قلمروهای مداخله.....
۱۲۱	تخریب مجلس اول و دوم.....
۱۳۱	مداخله سریع.....
۱۳۷	سیاست خارجی.....
۱۴۱	ناواقع گرایی ملی گرایانه.....

فصل ششم. اشغال خارجی، تفرقه داخلی و سیاست بی طرفی

۱۴۵	۱۲۹۳-۱۲۹۷ش. / ۱۹۱۴-۱۹۱۸م.....
۱۴۷	جنگ های روسیه و عثمانی.....

فهرست مطالب ۷

۱۴۸.....	اهداف و اقدامات آلمان.....
۱۵۲.....	منافع و فعالیت‌های بریتانیا.....
۱۵۹.....	عوامل داخلی.....
۱۵۹.....	دولت سرسپرده.....
۱۶۸.....	احزاب و گروه‌های متخاصم.....
۱۷۰.....	هیجان یا سیاست؟.....

فصل هفتم. ناسیونالیسم، کمونیسم و سیاست خارجی

۱۷۳.....	۱۲۹۶-۱۲۹۹ش. / ۱۹۱۷-۱۹۲۰م.....
۱۷۵.....	چهره جدید روسیه.....
۱۸۰.....	نخستین مواجهه ایران با اتحاد جماهیر شوروی.....
۱۹۴.....	جانبداری و ثوق الدوله از بریتانیا.....
۱۹۹.....	نتیجه معکوس سیاست و ثوق الدوله.....
۲۰۳.....	نخستین نشانه‌های دیپلماسی حرفه‌ای.....

فصل هشتم. روی کار آمدن رضاشاه و سیاست خارجی

۲۰۷.....	۱۲۹۹-۱۳۰۴ش. / ۱۹۲۱-۱۹۲۵م.....
۲۱۰.....	کودتا.....
۲۱۴.....	مراحل حاکم شدن دیکتاتوری.....
۲۲۴.....	نخستین گام برای استقلال از روسیه.....
۲۳۷.....	نخستین گام برای استقلال از بریتانیا.....
۲۴۲.....	سیاست قدرت سوم.....
۲۵۳.....	سیاست خارجی هوشمندانه.....

فصل نهم. مبارزه رضاشاه با اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی

۲۵۷.....	۱۳۰۴-۱۳۲۰ش. / ۱۹۲۵-۱۹۴۱م.....
۲۵۸.....	تجارت و شیلات.....
۲۷۱.....	تدابیری برای کاهش وابستگی اقتصادی به اتحاد جماهیر شوروی.....
۲۷۴.....	مسائل مرزی و سرزمینی.....
۲۷۷.....	مشکلات سیاسی با اتحاد جماهیر شوروی.....
۲۸۴.....	به دست آوردن استقلال.....

فصل دهم. منازعات رضاشاه با بریتانیا

۲۸۷.....	۱۳۰۴-۱۳۲۰ش. / ۱۹۲۵-۱۹۴۱م.....
۲۸۸.....	فسخ کاپیتولاسیون.....

۸ تاریخ سیاست خارجی ایران

- تأکید دوباره بر ادعای حاکمیت بر بحرین..... ۲۹۲
- لغو امتیاز داری؛ قرارداد ۱۹۳۳..... ۲۹۶
- واقع‌گرایی در سیاست خارجی..... ۳۰۲

فصل یازدهم. سیاست همسایه خوب رضاشاه

- ۱۳۰۴-۱۳۲۰ش. / ۱۹۲۵-۱۹۴۱م..... ۳۰۵
- سیاست در برابر عراق..... ۳۰۶
- سیاست ایران در برابر افغانستان..... ۳۱۴
- سیاست ایران در برابر ترکیه..... ۳۱۷
- رضاشاه و پیمان سعدآباد..... ۳۲۰
- دوستی منطقه‌ای: منبعی برای قدرت..... ۳۲۳

فصل دوازدهم. سیاست قدرت سوم رضاشاه و اعلامیه بی طرفی

- ۱۳۰۴-۱۳۲۰ش. / ۱۹۲۵-۱۹۴۱م..... ۳۲۵
- ایجاد روابط حسنه با آلمان..... ۳۲۵
- شیوه‌های تجدید رابطه با آلمان..... ۳۲۹
- اعلان بی طرفی..... ۳۳۷
- الگوهای سنتی و تعامل سه‌جانبه..... ۳۴۸

فصل سیزدهم. نتیجه‌گیری..... ۳۵۱

- عوامل و نیروها..... ۳۵۱
- ویژگی‌های عمده..... ۳۵۶
- تکنیک‌های دیپلماسی..... ۳۵۸
- پس از ۱۳۲۰ش. / ۱۹۴۱م..... ۳۵۹

منابع..... ۳۶۵

درباره نویسنده

چرا باید به نوشته‌ها و آثار مرحوم روح‌الله رضوانی درباره سیاست خارجی ایران توجه کرد؟ در پاسخ به این پرسش که برای پژوهشگران مطالعات سیاست خارجی اهمیت ویژه‌ای دارد، باید به سه نکته توجه کرد: اول، ماهیت و موضوع مطالعات سیاست خارجی ایران به عنوان رشته‌ای جدی و مهم در گستره رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی از جمله رشته روابط بین‌الملل و همچنین مطالعات ایران. دوم، نقش روح‌الله رضوانی به عنوان مؤسس این رشته در طول حدود شش دهه کار علمی و متمرکز و سوم، حرف‌های درخور اعتنای رضوانی درباره روندها و الگوهای سیاست خارجی ایران در ادوار مختلف تاریخی و ارائه چارچوبی برای فهم سیاست خارجی کشور ما.

در خصوص ماهیت و موضوع مطالعات سیاست خارجی ایران، باید گفت این رشته از پژوهش‌های مربوط به زندگی عمومی ایران اولاً، رشته‌ای عمیقاً حیاتی و استراتژیک است چون در عمق سیاست خارجی، مسئله بقا و امنیت و بودن بود کشور قرار دارد. برخی سیاست خارجی را فانتزی‌های مربوط به سفرهای خارجی و رویاپردازی در دیدار از سرزمین‌های دیگر می‌دانند و به این نکته توجه نمی‌کنند که سیاست خارجی در هر کشوری، موضوعی چندبعدی و چندوجهی است که قطعاً یکی از ابعاد آن، حفظ سرزمین، مرزها و تمام داشته‌های ملی در قبال تهاجم‌های پیدا و ناپیدای خارجی است. بنابراین موضوعی که چنین اهمیتی دارد، مطالعات جدی و شایسته‌ای نیز می‌طلبد.

ثانیاً، رشته مطالعات سیاست خارجی نه فقط رشته‌ای جدی، بلکه عمیقاً علمی

است. مطالعه قدرت در وجوه و سطوح گوناگون در کانون منظومه گسترده علوم سیاسی قرار دارد و بی تردید یکی از وجوه و ابعاد آن، مطالعه چگونگی تعاملات در عرصه سیاست خارجی کشورهاست که دل مشغولی رشته روابط بین الملل است. در این رشته، دهها نظریه برای شناخت رفتار خارجی کشورها و محیط پویایی که بر مرز مناسبات خارجی اثر می گذارند، ارائه شده و می شود. بدین جهت است که مطالعات سیاست خارجی یا تجزیه و تحلیل سیاست خارجی (Foreign Policy Analysis) به رشته ای علمی در خانواده بزرگ روابط بین الملل تبدیل شده است.

ثالثاً، رشته مطالعات سیاست خارجی علاوه بر ابعاد نظری، معنوی و تحلیلی، رشته ای عمیقاً عملی است و با عمل روزمره و پاسخ گویی به نیازهای واقعی پیوند دارد؛ بدین معنی که صرفاً محدود به نظریه ها و مفاهیم نیست، بلکه به صورت لحظه ای با واقعیت های سخت در سطوح گوناگون داخلی، منطقه ای و بین المللی دست و پنجه نرم می کند. دست اندرکاران سیاست خارجی گاه در یک روز باید چندین تصمیم اساسی بگیرند که هرکدام آن ها بر چگونگی زیست مردم تأثیرات جدی می گذارد. بنابراین برخی سیاست خارجی را حوزه تصمیم گیری قلمداد می کنند که عملی ترین عرصه زندگی جمعی است.

براساس آنچه گفته شد، رشته مطالعات سیاست خارجی درباره هر کشوری و برای هر کشوری، رشته ای جدی، علمی و عملی است، اما برای ایران با تاریخی چندهزار ساله، همسایگان متنوع و نشیب و فرازهای گوناگون و چهارراهی بودن موقعیت ژئوپلیتیک آن، رشته ای به مراتب جدی تر در مقایسه با سایر کشورهاست. حوادث و تحولات چهار دهه پس از انقلاب اسلامی نیز مؤید این گزاره است.

در این میان، کارهای پژوهشی روح الله رمضانی در مطالعه سیاست خارجی ایران جایگاه ویژه ای دارد. رمضانی که استاد دانشگاه ویرجینیا بود، بی تردید بنیان گذار رشته مطالعات سیاست خارجی ایران در جهان دانشگاهی است. او در شش دهه بر یک موضوع تمرکز کرد، درباره آن درس داد، پژوهش کرد، دانشجو تربیت کرد، مقالات گوناگون با کاربردهای علمی و عمومی نوشت و آن موضوع «سیاست خارجی ایران» بود. حوصله و پیگیری رمضانی در بنیان گذاری این رشته و رشد آن درخور تقدیر است. او در اوج جنگ سرد و میان تنش های سنگین استراتژیک بین امریکا و شوروی،

با انتشار پژوهش‌های خود درباره تحولات چندقرونی سیاست خارجی ایران، گزاره حاکم بر فکر استراتژیک ابرقدرت‌ها را به چالش کشید. گزاره غالب این بود: سیاست بین‌الملل را فقط قدرت‌های بزرگ شکل می‌دهند. او نشان داد که ایران، با وجود همه نشیب و فرازها در دوران‌های تاریخی، یکی از کنشگران عرصه سیاست خارجی بوده و نمی‌توان کنشگری این کشور جهان‌سومی را نادیده گرفت. به‌طور کلی، از دیدگاه او، کشورهای جهان سوم به‌رغم ضعف‌ها و کاستی‌ها، در عرصه سیاست خارجی نقش و اثر قابل‌مطالعه‌ای دارند.

در اصطلاح روش‌شناسی در رشته‌های گوناگون از افراد شاخص با عنوان فرد مسلط (Authority) یاد می‌شود. این اصطلاح به معنای آن است که آن فرد در رشته خودش صاحب اقتدار است و نمی‌توان در کارهای پژوهشی آن رشته، اقتدار و تسلط او را نادیده گرفت؛ زیرا در هر کار پژوهشی در آن رشته به نام آن فرد برمی‌خوریم. بی‌تردید رضوانی یکی از همین افراد مسلط و شاید مسلط‌ترین فرد در حوزه مطالعات سیاست خارجی ایران در جهان است.

رضوانی هرچند در جوانی و دوران پس از جنگ جهانی دوم از ایران به امریکا مهاجرت کرد و دفعات اندکی از ایران بازدید کرد، عمیقاً از نظر عاطفی به ایران و فرهنگ ایرانی وابسته بود. منزلش در شارلوتزویل ویرجینیا، نما و نمود ایرانی داشت و شاید اغراق نباشد که بگوییم در بین دانشجویان بسیاری که آموزش داد، علاقه به ایران را ایجاد کرد و پروراند. تمرکز بر مطالعات سیاست خارجی ایران، برای رضوانی فرصت و فضای تعامل با تصمیم‌گیرندگان را نیز فراهم آورده بود. ایران‌محوری رضوانی، شاید در کمتر اثری، مانند مقاله‌ای که او در باب متجاوز شناخته شدن رژیم بعثی در تعرض به سرزمین ما نوشت، هویدا باشد. او در این مقاله از نظر حقوق بین‌الملل و با استانداردهای علمی جهان اثبات کرد رژیم بعث، تجاوزگر و خطاکار است. زمان انتشار آن مقاله، که همزمان با گزارش دبیرکل وقت سازمان ملل متحد درباره متجاوز معرفی کردن صدام بود، اهمیت بسیاری داشت.

ورای این پیوندهای عاطفی و تمرکزهای علمی رضوانی، در میان انبوه نوشته‌های او این نکته حائز اهمیت است که طی قرون گذشته، سیاست خارجی ایران با مشکل نبود هماهنگی بین اهداف و ابزارهای رسیدن به آن اهداف روبه‌رو بوده است. او با آوردن

شواهد و نمونه‌های گوناگون از عصر صفویه به بعد، روشن می‌کند که ایران اهدافی را در عرصه سیاست خارجی انتخاب کرده که به ابزار تحقق آن‌ها دسترسی نداشته و این ناهماهنگی بین ابزار و اهداف خود به حرکت‌های آونگی در سیاست خارجی ایران و چرخش‌های گوناگون منجر شده است. رضانی سعی می‌کند علت این هدف‌گزینی و ابزارگزینی را در پیچیدگی‌های تاریخی و فرهنگی ایران شناسایی کند.

علاوه بر توجه به موضوع تناسب میان ابزار و اهداف در سیاست خارجی، رضانی به اثرگذاری متقابل محیط‌های داخلی و بین‌المللی بر سیاست خارجی نیز تأکید می‌کند. به عبارت دیگر، او نشان می‌دهد که برای درک رفتار خارجی ایران، باید به سیاست داخلی این کشور نیز توجه کرد. همچنین رفتار دیگران در برابر ایران نیز در گرو شناخت مناسبات داخلی بین آن‌هاست. این گزاره‌ها در عین سادگی به معنای به چالش کشیدن بنیادهای نظریات رئالیستی در روابط بین‌الملل است که بین سیاست داخلی و خارجی دیوار می‌کشند و پیوندی میان این دو قائل نیستند.

آنچه دربارهٔ رضانی و کارهای پژوهشی او گفته شد به معنای تأیید همهٔ دیدگاه‌های او نیست. آنچه دربارهٔ او مهم است تلاش متمرکز او بر مطالعهٔ سیاست خارجی ایران و یادآوری چارچوب‌های تحلیل مبتنی بر شناخت تاریخی و بر پایهٔ محیط ایران به علاقه‌مندان و دست‌اندرکاران سیاست خارجی است.

محمد کاظم سجاد پور

اردیبهشت ۱۳۹۸